

In: Benő Attila, Fazakas Emese, Kádár Edit szerk., (2013): "...*hogy legyen a víznek lefolyása...*" *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 461-474.

<http://eme.ro/servlet/eme/template/publisher,PPaper.vm/paperid/594/layout/PKiadoIndexLayout.vm>

Szalai Andrea

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest

szalaia71@gmail.com

A kínálás pragmatikája gábor roma közösségekben

1. Bevezetés: a terepmunka helyszíne és módszerei

A tanulmány¹ egy gyakran használt diszkurzív forma, a feltételes átok (*trușul*) pragmatikai funkcióját és az ezzel kapcsolatos nyelvi ideológia néhány aspektusát vizsgálja a gábor romák közötti interakcióban, egyetlen beszédhelyzetre, a kínálásra koncentrálva. Ennek példáján azt mutatom be, hogy a feltételes átkok nem elsősorban egy specifikus beszédaktus (asszertív vagy elkötelező eskü) vagy beszédesemény (eskü- vagy fogadalomtétel) kivitelezésére szolgáló diszkurzív formák, hanem jóval alapvetőbb kommunikatív funkciójuk van a romani interakcióban, és éppen ez teszi azokat multifunkcionális, egyszerre többféle pragmatikai és társas cél érdekében hasznosítható interakciós forrássá.

Az elemzés erdélyi, romani anyanyelvű gábor roma közösségekben végzett 22 hónapos antropológiai nyelvészeti terepmunka tapasztalataira és az annak során rögzített nyelvi adatokra támaszkodik. A terepmunka során egyrészt a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmaztam. Igyekeztem minél többféle beszédeseményben részt venni, és alkalmanként, ha a helyzet és a résztvevők ezt lehetővé tették, az ott zajló interakcióról hang- vagy videofelvételt készíteni. Törekedtem arra, hogy lehetőség szerint spontán (nem elicitált) diskurzusokat rögzítsek. Másrészt külön figyelmet fordítottam a nyelvi viselkedést magyarázó és értékelő spontán metapragmatikai kommentárookra – e témában számos, lazán strukturált interjút is készítettem. Ezek az interjúk a feltételes átkok nyelvi formájának és pragmatikai funkciójának viszonyával, valamint használatuk helyzeti és társadalmi változatosságával kapcsolatos kérdéseket érintettek.

¹ Türelmükért és segítségükért hálával tartozom a gábor roma családoknak, valamint Berta Péternek, aki a terepmunka során társam és kollégám volt. Hálás vagyok Szilágyi N. Sándornak a terepmunkához nyújtott szakmai és emberi támogatásért, a türelméért, a hasznos olvasmányokért. Köszönettel tartozom Michael Stewartnak a terepmunka és a londoni tanulmányutak során nyújtott segítségért. Bartha Csilla, Bánréti Zoltán, Berta Péter, Feischmidt Margit, Huszár Ágnes, Maziz Manssor és Pócs Éva hasznos tanácsai hozzájárultak a tanulmány létrejöttéhez is. A kutatásra nem kerülhetett volna sor az Open Society Institute (Budapest), a MÖB Eötvös Ösztöndíja és az OTKA (PD 101752) támogatása nélkül.

A *gábor* etnonimát e roma csoport tagjai rendszerint a kifelé irányuló önmeghatározás során, a román vagy magyar nyelvű kommunikációban használják önmaguk megnevezésére. A nem-cigányok (gázsók) Erdély- és Románia-szerte „gábor cigányként” ismerik őket. A gáborok anyanyelvükön rendszerint az „*amară roma, amară feli roma*” ’a mi romáink, a magunk fajta romák’ terminussal utalnak saját etnikai csoportjukra, megkülönböztetve azt más roma csoportoktól („*aver roma*”). A gábor közösségekre az etnikai endogámia a jellemző: elutasítják mind a más roma, mind a nem roma (pl. magyar vagy román) etnikai csoportok tagjaival való házasságot.

A terepmunkát elsősorban egy Maros megyei régió gábor roma közösségeiben végeztem. Az itt élő gáborok három, egymással szoros társadalmi és gazdasági együttműködést fenntartó roma közösséget különböztetnek meg, amelyekre gyakran az „*ol trin gava*” ’a három falu’ szinekdochéval utalnak. A legtöbb időt abban a közösségben töltöttem, amelyhez a gáborok Erdély-szerte olyan metaforákat társítanak, mint a „*čentro*” ’centrum’ vagy „*o baro gav*” ’a nagy falu’. A továbbiakban erre a településre a romani politikai diskurzusból kölcsönzött Nagyfalú névvel utalok. A három falun és a megyeszékhelyen kívül tartós kapcsolatot alakítottam ki több, Erdély más városaiban élő roma családdal is.

A gáborok rendszerint háromnyelvűek: anyanyelvük egy vlah romani változat, felnőtt korukra sokan elsajátítják a regionális magyar változatot, és a tágabb társadalmi környezet és az állam nyelveként beszélnek a román nyelvet is. Az általam vizsgált közösségek többnyelvűsége meglehetősen stabilnak és romani-dominánsnak tűnik: az intraetnikus kommunikáció nyelve a romani, a családban és a nyilvános közösségi események diskurzusaiban, informális és formális helyzetekben egyaránt elsősorban ezt használják. A magyart és a románt a gyerekek az interetnikus kommunikáció során, az iskolában és az elektronikus médiából sajátítják el. A legtöbb kisgyermek minimális magyar és román nyelvtudással kerül iskolába. Nyelvcsereire utaló jeleket a fiatal generációk esetében sem tapasztaltam.

2. A feltételes átkok és pragmatikai szerepük a romani interakcióban

A feltételes átkok meglehetősen elterjedt diszkurzív formák a romani interakcióban, számos, különböző roma közösségekkel foglalkozó tanulmányban említést tesznek róluk. A néprajzi és az antropológiai szakirodalomban elsősorban az esküként használt feltételes átkokat vizsgálták (pl. Balázs 1992, Fosztó 2007, Rézműves 1998). Többnyire állítások igazságát

alátámasztó vagy ígéret funkciójú formulákként említik azokat, és gyakran a komolyság, az igazság és az őszinteség fogalmát társítják hozzájuk. Arra, hogy a feltételes átkok nem csupán esküként használatosak, és az igazság és a komolyság nem minden használati kontextusban releváns értelmezésükben,² csak ritkán történik utalás (Kovai 2002).

A feltételes átkok az erdélyi gábor roma közösségek nyelvi gyakorlatában is gyakoriak: nem csupán a viszonylag kötött forgatókönyv szerint zajló, ritualizált beszédeseményekben (pl. nyilvános eskü), hanem a hétköznapi informális társalgásban és a különféle közösségi események formálisabb stílusú diskurzusaiban is előfordulnak.

A gábor romák dialektusában a feltételes átkokat megnevező metanyelvi terminus a „*trušul*” ’kereszt’ főnév, a kimondás aktusára pedig a „*thol trušul*” ’keresztet tesz’, ’feltételes átkot mond’ kifejezés utal, amely nem használható performatívumként. A *trušul*okban a beszélő – azt bizonyos feltételekhez kötve – önmagának vagy hozzá közeli személy(ek)nek, és/vagy a címzetthez közeli személyeknek sérelmet: veszteséget, betegséget, halált kíván. Ez egy olyan társadalomban, amelynek nyelvi ideológiája a kimondott szónak – legalábbis bizonyos helyzetekben – a világot a szavakhoz illesztő képességet tulajdonít, társadalmilag jelölt aktus. A *trušul*ok szintaktikai formájukat tekintve többnyire feltételes alárendelő mondatok, amelyeknek a következményt tartalmazó része a tulajdonképpeni *trušul*, azaz a feltételes átok. Például:

„*Xa! Te mera me, te na xe!*”

’Egyél! Haljak meg, ha nem ennél!’ (kínálás)

Feltételes átkok számos különféle beszédaktusban és beszédeseményben előfordulnak a gábor romák közötti interakcióban. Használatuk nem korlátozódik egy meghatározott beszédaktustípusra, ugyanaz a *trušul*-forma különféle illokúciós aktusokat módosíthat, például:

– asszertív (pl. „*Me či răsłom la, merel muřo dad, te xoxavav!*” ’Nem találkoztam veled, haljon meg apám, ha hazudok!’ – állítás),

– elkötelező (pl. „*Merel muřo dad te sîn ma slobodo te pijav kōla ři po krăčuno!*” ’Haljon meg apám, ha szabad nekem kólát inni karácsonyig!’ – italfogyasztást korlátozó fogadalom),

– és direktív aktusok (pl. „*Že ke bolta! Merel muřo dad, te na ře!*” ’Menj el a boltba! Haljon meg apám, ha nem mennél!’ – utasítás, kérés) kivitelezésére, erősítésére egyaránt használható.

Használatuk gyakorisága kommunikatív funkciójukkal áll összefüggésben. Amellett érvelek, hogy a feltételes átkok elsősorban nem bizonyos beszédaktusok és beszédesemények

² Zatta (2002: 159) említi, hogy a feltételes átkokat a romák használják „az állításuk igazának a megerősítésére, a mások viselkedésének elítélésére, egy egyezség megpecsételésére, udvariassági formaként (az ember a saját maga halálát kívánja, ha a vendég nem fogadná el a vendéglátást), valamilyen esemény kivételes voltának megerősítésére, sőt egyszerűen csak a gyermekekkel való szeretetteljes tréfálkozásra is.”

(eskü, fogadalom) kivitelezésére szolgálnak, hanem sokkal alapvetőbb szerepet töltenek be a romani interakcióban: a viszonyulásjelzés (*stance marking*) – sok tekintetben kultúra-specifikus – diszkurzív eszközei. Hunston és Thompson (2000: 6–13) a viszonyulásjelzést az értékelő nyelvhasználat egy módjának tekinti, amely olyan alapvető kommunikatív célokat szolgálhat, mint a) a beszélő véleményének kifejezése a proposícióval kapcsolatban, b) a hallgató proposícióhoz való viszonyulásának, attitűdjének befolyásolása, c) a diskurzus szerkezetének alakítása (pl. a szerkezeti egységek közötti határok jelzése, a lényeges részek kiemelése révén).

Egy cselekvés-központú perspektívából azt mondhatjuk, hogy a feltételes átkok viszonyulást jelző funkciója rendszerint az általuk kísért, segítségükkel kivitelezett beszédaktus illokúciós erejének módosításán keresztül valósul meg. A *trušulok* tehát olyan diszkurzív formák, amelyek alapvetően a nyelvi cselekvéshez kötődő, pragmatikai funkciót látnak el: különböző beszédaktusok módosítására, jellemzően (de nem mindig!) azok erősítésére, nyomatékosítására szolgálnak a romani interakcióban. Olyan konvencionális illokúcióserő-módosító eszközöknek tekinthetők (Holmes 1984), amelyek elsősorban a beszédaktus illokúciós hatását (Sbisà 2001) módosítják, rendszerint erősítik azt. Nem csupán a megnyilatkozás egyetlen elemét, hanem a teljes megnyilatkozást, és az annak kimondásával kivitelezett beszédaktus illokúciós erejét, hatását módosítják. Gyakori, hogy az interakcióban a beszélő korábbi, például az előző fordulóban tett megnyilatkozását módosítják. Az, hogy a feltételes átkot tartalmazó megnyilatkozás az adott helyzetben milyen illokúciós aktus kivitelezését, módosítását szolgálja, egyrészt a mondat feltételt tartalmazó részének proposíciója, másrészt a beszédhelyzet és a diskurzus kontextusa ismeretében határozható meg. Ezért is fontos, hogy a feltételes átkokat ne csupán mondatszinten vizsgáljuk. Az alábbi interakció elemzésével erre teszünk kísérletet.

3. A vendéglátás roma ethosza

A gábor roma közösségek alapvetően rokoni kapcsolatokra épülő, sűrű hálózatos közösségek, amelyekben a társadalmi különbségek megalkotásának és reprezentálásának (Berta 2010, 2012, Szalai 2010), valamint a szolidaritás és osztozás kifejezésének egyaránt megvannak a színterei, ideológiái és gyakorlatai. A gábor közösségekben a társadalmi személy fogalma szocio-centrikus: az egyén és a közösség viszonyában nem az egyéni függetlenség és magánszféra védelme, hanem az egyén és a közösség folyamatos egymásra utaltságának, kölcsönös függésének elismerése az, ami

társadalmilag nagyra értékelt.

Ezzel összhangban a vendéglátás során is számos olyan társalgási rutin használatos, amely módot ad annak kinyilvánítására, hogy az egyén elismeri a társas kapcsolatok fontosságát, azt, hogy saját társas képének létrehozása és fenntartása elképzelhetetlen mások együttműködése nélkül, társadalmi pozíciója és presztízse nagymértékben mások értékelésétől és elismerésétől függ. A közös étkezés és italfogyasztás az osztozás, a romák közötti szolidaritás, testvériség létrehozásának és kinyilvánításának gyakorlata (ld. még Stewart 1997: 181–203), alkalom a szociabilitás kifejezésére, a társadalmi kapcsolatok reprezentálására és megerősítésére. Ezért lehet a közös étkezés („az asztal”) a társadalmi kapcsolatok metaforája, amely a férfiak közötti társalgásban gyakran felbukkanó motívum. Lásd ezzel kapcsolatban az alábbi diskurzusrészletet.

Helyszín: Nagyfalu

Dátum: 2002. 02. 14.

Résztevők: Bánó: 50 év körüli nagyfalusi férfi; Pista: hetvenes éveiben járó, köztisztelőben álló nagyfalusi férfi (Bánó apai nagybátyja); Jankó: 40 év körüli nagyfalusi férfi (Bánó apatársa).

- 1 Bánó *Am borig phenav ekh дума vi me, dakã kamenah te xatjarãn ma?!
Szólhatok egy szót én is, ha meg akarnátok hallgatni engem?*
- 2 *Tukã phenav, muřo kakk, the tukã phenav, xanamika!
Neked mondom, nagybátyám, és neked, apatárs!*
- 3 Pista *Phen!
Mondd!*
- 4 Bánó *Te na řertij le Devleh, the lehkã rakhleh oprã, ande lehko akarato, kaj řin!
Hogy ne sértsem meg Istent, és az ő fiát odafent, ahol van, és az ő akaratát!*
- 5 → *Kade mukhlah ma o Del, the kade mukhlah ma muřo dad, kã o sasto gav xal
ke mĩri meseli! =
Úgy hagyott engem Isten, és úgy hagyott engem apám, hogy az egész falu eszik az
én asztalomnál!*
- 6 Pista *=Ćeći-j njepote, feril tu o Del!
Igaz, unokaöcsém, Isten éltesse téged!*
- 7 Bánó ((felsorolja a nagyfalusi jelentősebb rokonsági csoportokat, apai ágakat, amelyek tagjaival apatársi kapcsolatokat létesített))
→ *X-ãřti xan, Y-eřti xan, V-eřti xan, Z-eřti xan!
X-ék esznek, Y-ék esznek, V-ék esznek, Z-ék esznek!*
- 8 *Muřo-j o sasto gav? =
Az enyém az egész falu?*
- 9 Jankó *=[Tjiro-j, Bano!
A tiéd, Bánó!*
- 10 Pista *=[Le Devlehko-j, the pale kode tjiro-j, Bano!
Istené, és azután a tiéd, Bánó!*

4. „Haljak meg, ha nem ennél!” A feltételes átkok szerepe a kínálásban

A vendéglátás, a közös étkezés tehát a társadalmi kapcsolatok és az egymás iránti tisztelet kifejezésének társas eseménye is, ezért ilyenkor nagy jelentősége van a helyzetnek megfelelő, helyénvaló nyelvi viselkedésnek, amely rendszerint magában foglalja a kínálás feltételes átkokkal nyomatékosított társalgási rutinjainak alkalmazását is. Az önmagára és családjára mondott feltételes átkokkal a házigazda úgy keretezi a kínálást, mint aminek elfogadása nemcsak a vendég, hanem legalább annyira az ő saját érdeke is: olyan aktusként, amely mindkét fél társas képét, arccal kapcsolatos igényeit támogatja.

A gábor romák közötti interakcióban a kínálás olyan, több párszekvenciából álló beszédtevékenység, amely számos helyzetben a meghívás/kínálás többszöri, feltételes átkokkal erősített ismétlését kívánja meg (ld. az alábbi interakcióban a 3., 7., 17., 20., 22. sorokat). A kínálás rendszerint az alábbi párszekvenciák kombinációjából épül fel:

A: kínálás

B: elutasítás

A: ismételt kínálás feltételes átokformulával erősítve

B1: elfogadás

vagy

B2: elutasítás feltételes átokformulával erősítve (+egyéb jóvátevő, orvosló stratégiák: bocsánatkérés, magyarázat /pl. 'Bocsáss meg, az imént ettem'/)

A kínálási helyzet tehát olyan beszédhelyzet, amelyben általában a feltételes átkok használata a megszokott, vagyis azok hiánya minősül jelölt választásnak. Ha a kínáló fél a 2. párszekvenciában is csak egyszerű direktívumot használna (pl. „*Le, xa!*” ’Vegyél, egyél!’), azaz az ismételt kínálás során nem mond *trušult*, az pragmatikai következtetést vált ki. A címzett számára a feltételes átok nélküli: „szimpla” direktívumnak az az indirekt üzenete, hogy az adott helyzetben nem biztos, hogy szívesen látott vendég. Az alábbi metapragmatikai interjú ezt expliciten is megfogalmazza. A beszélő egy harmincas éveiben járó nagyfalusi fiatalasszony: „*Sîn kãse řoma, k' aven andrã, the ři imbisarah le. Thovah angle vi paje, thovah angle vi kave, thovah angle vi teste, vi kake, vi kuke: »Na, xan the pen te kamenah, řave, na thovah o truřula!« Akkor von ři te xan, ři te pen. Te ři kamen, kothe ařen, te na fal ame lendar! Te falah ame lendar, aba řanasah te thovah truřul!*” ’Mondjuk, vannak olyan romák, hogy ((ha)) bejönnek, nem kínáljuk őket. Teszünk eléjük üdítőt, kávé, süteményeket, ezt is, azt is: „No egyetek és igyatok, ember, ha szeretnétek, ne tegyük a *truřulokat!*” Akkor ők kell, hogy egyenek és igyanak. Ha nem akarnak, ott marad.

Ha egyszer nem szimpatikusak nekünk! Ha szimpatikusak lennének nekünk, akkor tudnánk nekik *trušulokat* mondani ((hogyan vegyenek))!

A vonakodás (ld. az alábbi interakcióban a 14., 16. sort), az elutasítás rendszerint újabb, feltételes átokkal nyomatékosított kínálást vált ki válaszként (17. sor). A vendéglátó azonban nemcsak abban az esetben ismétli meg a kínálást, ha a vendég vonakodik elfogadni azt, hanem akkor is, ha az már elfogadásra talált, azaz a közös étkezés vagy italfogyasztás közben újra és újra bátorítja a vendéget a fogyasztásra (20., 22. sor). Így akár párszekvenciák láncolatából álló, hosszú egyezkedés is kialakulhat a kínáló és a vendégek között.

Lássuk mindezt az alábbi interakció részlet példáján! A beszédhelyzet viszonylag informálisnak tekinthető: a roma résztvevők egymást jól ismerő, közeli rokoni kapcsolatban álló férfiak (a házigazda és vendégei generációtársak és elsőfokú unokatestvérek is), és a közös étkezés nem kötődik különleges, ünnepi alkalomhoz.

Helyszín: egy Kolozs megyei kisváros, egy gábor roma családnál

Dátum: 2008. 09. 06.

Résztvevők:

Vendéglátók: az ötvenes évei végén járó házigazda (Pista); a házigazda fia (Jankó).

Vendégek: Laji, egy ötvenes évei végén járó férfi; és Gabi, Laji egyik fivére. (Elsőfokú unokatestvérei a házigazdának.) Nem roma résztvevő kutatótársam: Berta Péter (BP.).

A férfiak a teraszon ültek, beszélgettek. Üdítők és étel (felvágottak, saláta, sült krumpli, sajt) van az asztalon. A két vendég adventista, nem fogyaszthat sertéshúst, ezért nekik baromfihúsból készült felvágottakat hoztak. Az alábbi interakció a férfiak közös étkezése során került rögzítésre, amint kínálják egymást. Mivel BP a vendégekkel együtt érkezett, nemcsak a házigazdák, hanem a vendégek is feladatuknak tekintették, hogy kínálják, evésre bátorítsák őt (8–12., 19. sor). A térhasználat tekintetében a megszokott minta, a társadalmi nemek elkülönülése volt megfigyelhető: a férfiak kint a teraszon, az asszonyok bent a konyhában ettek.

1 házigazda: ((Gabihoz))

Ande koko parizerto amborig leh °kã khanjano°. Te mera me te na!

Abból a parizerből vehetsz, mert baromfiból van. Haljak meg, ha nem!

2 Laji: ((a többiekhez, akik Lajira várnak, míg ő a gyógyszerét készíti elő))

Den numa, xan!

Kezdjetek csak hozzá, egyetek!

3 házigazda: ((miközben a házigazda szed Laji tányérjára))

→ *No len, no! Te merel mu’o Janko! =*

No, egyetek hát! Haljon meg az én Jankóm! ((a beszélő jelen levő fia))

4 Gabi: → =*Meren ol gaže!*

Haljanak meg a gázsók!

5 Laji: ((egy fiatalasszonyhoz, aki ekkor lép ki a konyhából))

KHÁRÁ-J TJO RÓM, njepqte?

Itthon van a férjed, unokahúgom?

6 fómnji: *NA-J KHÁRÁ, avel mindjar!*

- Nincs itthon, jön mindjárt!
- 7 házigazda → *GABI! MERA ME te na le! Sohte na le? (...)*
Gabi! Haljak meg, ha nem vennél! Miért nem veszel?
- 8 Laji: ((BP-hez, miközben a tányérjára szed))
Péter! [Le akana, le!
Péter! Vegyél most, vegyél!
- 9 Jankó: ((BP-hez))
[Vegyél te is! =
- 10 házigazda: = *Egész bátran! (...)*
- 11 Laji: *Xa, Péter, xa! No len, séve! Mind otthon, első unokatestvérek. Mind nálam, így egyél! [Nyugodtan!*
Egyél, Péter, egyél! No, vegyetek, fiam! Mint otthon, első unokatestvérek ((vagyunk a házigazdákkal)). Mint nálam, így egyél! Nyugodtan!
- 12 Jankó: ((BP-hez))
[Le the servihtu!
Vegyél, fogyasszál!
- 13 BP.: *Kāsānisarav!*
Köszönöm!
- 14 Laji: ((a házigazda ismét szed Laji tányérjára))
Na-! So-j kode?
Ne- ((tegyél többet))! Mi ez?
- 15 Jankó: *Khanjani! Khanjani! =*
Baromfi! Baromfi! ((a felvágott alapanyaga))
- 16 Laji = *Mukh la, mo! Kā me ekh cārā (.) Mukh ma akana-*
Hagyd abba, hé! Mert én egy kicsit (.) Hagyj békén most, ((ne kínálj tovább))
- 17 házigazda → *Te me[ra me!*
Haljak meg!
- 18 Laji: → *[Meren ol gaže!*
Haljanak meg a gázsók!
(...)
- 19 Laji: ((BP-hez))
→ *Nyugodtan, Péter! Le the xa! Kade xa sar mande khārā! Te mera me!*
Nyugodtan, Péter! Vegyél és egyél! Úgy egyél, mint nálam otthon! Haljak meg!
(...)
- 20 házigazda: ((Gabihoz))
→ *Gabi! Le, te mera me! Maj imbihtu? Le te merel muo [Janko! =*
Gabi! Vegyél, haljak meg! Még kínáltatod magad? Vegyél, haljon meg Jankóm!
- 21 Gabi: → *[Meren ol gaže!*
Haljanak meg a gázsók!
- 22 házigazda: = *Pe muo Janko the pre mande [na le ekh cārā?! (...)*
Az én Jankómra és rám ((tett átok ellenére)) nem veszel egy kicsit?
- 23 Gabi: → *[Meren ol gaže!*
Haljanak meg a gázsók!

Amint azt a fenti interakció-részlet mutatja, a feltételes átkok a kínáló megnyilatkozásokat kísérő, azok címzettre gyakorolt elkötelező hatását nyomatékosító diszkurzív formák. Illokúciós hatást erősítő szerepüket fokozza az ismétlés, a szónoki kérdések használata (7.,

20., 22. sor). Ugyancsak az erősítést szolgálják az olyan prozódiai eszközök, mint a felkiáltó intonációval ejtett megnyilatkozások, a hangerő növelése (7. sor), a bővebben adagolt hangsúlyok.

A kínáló interakció rutinizáltságát az ismétléseken túl jól mutatja az együtt elhangzó beszéd gyakori használata is. A résztvevők sokszor egymás szavába vágva, egyszerre kínálnak egy harmadik személyt (8–9., 11–12. sor). Az átfedő beszéd másik tipikus használati stratégiája az, hogy a vendég meg sem várja, amíg a házigazda befejezi a feltételes átkokkal nyomatékosított kínáló megnyilatkozást, és a szavába vágva megpróbálja rávenni őt arra, hogy hagyjon fel a kínálással (17–18., 20–21., 22–23. sor).

Mint láthattuk, a kínálás címzettjei a társalgás ezen pontjain többször is a „*Meren ol gáze!*” ‘Haljanak meg a gázsók!’ formula használatához folyamodtak.³ Ez az „átok” olyan társalgási rutin a gábor romák nyelvi gyakorlatában, amelynek interakcióban való elhelyezkedése sajátos, és ennek a formula pragmatikai és diskurzus-funkciója szempontjából is jelentősége van. Ez a társalgási rutin szekvenciális szerveződésű aktusokban válaszként vagy az aktus lezárását előkészítő formulaként fordul elő. Használója rendszerint a beszédpartner korábbi, feltételes átkokkal nyomatékosított megnyilatkozásaira reagál, általában azok további ismétlését kívánja megelőzni. A gázsókra utaló *trušul*-formulák egyik tipikus használati kontextusa éppen az invitálási és kínálási helyzet. A „*Meren ol gáze!*” formula funkciója ezekben a helyzetekben az, hogy megszakítsa azt a feltételes átkokkal nyomatékosított megnyilatkozások sorából álló egyezkedést, amit a vendéglátás roma etikettje a kínálási helyzetek többségében megkíván.

Ahhoz, hogy érthetővé váljon: miért alkalmas e célra a gázsókra (nem romákra) mondott átok, ismernünk kell azt a „laikus”, népi nyelvideológiát, amely a (feltételes) átokformulák nyelvi formája (pl. a referensre utaló főnév szemantikai jegyei) és a formula pragmatikai értéke (pl. módosító, erősítő képessége) között kapcsolatot hoz létre. Az ide tartozó szociokulturális konvenciók egy részletesen kidolgozott metapragmatikai ideológia részét képezik, amelynek elemzésére terjedelmi okok miatt itt nincs mód. Ezért most be kell értnünk azzal a megállapítással, hogy ahhoz, hogy egy *trušul* a gáborok közötti interakcióban potenciális erősítő lehessen, az átokformula referensének az [+ÉLŐ] és a [+HUMÁN] jegy mellett a [+ROMA] szemantikai jeggyel is rendelkeznie kell. Ha a beszélő nem roma személyre utaló átokformulát választ, azzal egyrészt a saját megnyilatkozását tréfaként, ugratásként

³ Stewart (1997: 26) szintén említést tesz gázsókra utaló átokformulákról. Értelmezése szerint ezeket a formulákat erősítő funkciójú feltételes átkokként használták az általa vizsgált észak-magyarországi másári roma közösségben.

keretezi,⁴ másrészt megpróbálja befolyásolni beszédpartnere társalgási hozzájárulását és ezen keresztül az interakció további alakulását is.

Gyakori, hogy a kínálás címzettje úgy próbál meg határt szabni a vendéglátó feltételes átkokkal nyomatékosított kínáló megnyilatkozásainak, hogy felszólítja őt, hogy hagyjon fel a *trušul*-tétellel. Ezt rendszerint annak – a szóval vagy tettel történő – kinyilvánítása kíséri, hogy elfogadja a kínálást: „*Na maj de tu armaje, meren ol gaže! Aš, kă xav!*” ’Ne átkozd már tovább magad, haljanak meg ((inkább)) a gázsók! Hagyd abba, mert enni fogok!’ A kínálás címzettje tehát ahelyett, hogy a *trušullal* erősített kínálásra önmagára vagy családjára mondott *trušullal* erősített elutasítással válaszolna, megszakítja ezt a megnyilatkozások illokúciós erejének fokozásán alapuló sorozatot. Ezt úgy éri el, hogy az általa használt átokformulában olyan referenst (*gaže*) választ, amely a *trušulok* pragmatikai értékére vonatkozó gábor roma ideológia szerint nem erősíti, hanem gyengíti a megnyilatkozást. Ezzel a választással célja az, hogy téttelenné tegye a beszédpartner számára a kínálás újbóli, önmagára és gyermekeire mondott *trušulokkal* nyomatékosított megismétlését.

A „*Meren ol gaže!*” formulának tehát szerepe van az interakció szerkezetének alakításában is: tagolja az interakciót, esetenként lezárja annak egy szakaszát, ezzel lehetővé teszi más témák és beszédtevékenységek kezdeményezését. További metapragmatikai funkciója a társalgás légkörének, hangnemének módosítása: a feltételes átkokkal nyomatékosított sorozatos kínálásnak köszönhetően már-már túlzottan udvariassá, formálissá váló interakciót közvetlenebbé, oldottabbá teszi.

4. Összegzés: Feltételes átok, arc, kapcsolati munka

A társas kép, az *arc* (*face*) az interakcióban realizálódó, mások részvételétől és értékelésétől függő, ezért változó és sérülékeny énkép. Goffman (1967) elmélete az arc nyilvános és társadalmi természetét hangsúlyozza („a társadalomtól kölcsönkapott arc”): az arc nem az egyén tulajdona, hanem az interakcióban létrehozott és felügyelt társas konstrukció. Az arcmunka (*facework*) a társas kép megalkotására, fenntartására vagy megkérdőjelezésére irányuló interakciós tevékenység. A minden interakcióban jelen levő arcmunka vagy kapcsolati munka (*relational work*) „arra a »munkára« utal, amelyet az egyének

⁴ Ezért használható a „*Meren ol gaže!*” az ironia vagy az ugratás azonosítását támogató kontextualizációs fogódzóként is. Kimondását gyakran további paralingvisztikai és nem verbális fogódzók (nevetés, kacsintás, mosoly) kísérik.

fektetnek a másokkal való kapcsolataikról való egyezkedésbe” (Locher–Watts 2005: 10), azaz a kapcsolati munka a személyközi viszonyokról és jelentésekről való egyezkedés eszköze és színtere. A nyelvi udvariasság csak egy lehetséges megvalósulása az arc munkának/kapcsolati munkának, nem azonos azzal. A kapcsolati munka nem mindig a harmónia és a társas egyensúly fenntartására irányul, hanem „[a] nyelvi viselkedés teljes kontinuumát magában foglalja, a direkt, udvariatlan, nyers vagy agresszív interakciótól az udvarias interakcióig, kiterjedve a társas viselkedés helyénvaló és nem helyénvaló formáira egyaránt” (Locher–Watts 2005: 10). Az agresszió, a konfliktusbeszéd, a közvetlenséget jelző ugratás éppen úgy az arc munka megnyilvánulási formái, mint az etikett szerinti nyelvi viselkedés, amelynek példáit láttuk a fent elemzett interakcióban is. A kínálás a romani interakcióban olyan beszédhelyzet, amelyben az átokhasználat társadalmilag helyénvaló, sőt, sokszor udvariasnak minősülő diszkurzív stratégia.

Miért olyan gyakori viszonyulást jelző eszközök a gábor romák közötti interakcióban a *trušulok*? Miért lehetnek a szóbeli befolyásolás hatékony stratégiái? Értelmezésem szerint éppen azért, mert azok olyan szimbolikus arcfenyegető aktusok, amelyek segítségével a használók alapvető értékek (pl. egészség, élet, nagyra értékelt rokon kapcsolat) elvesztését helyezik kilátásba.

A beszélő önmagára és családjára vonatkozó feltételes átkai az önkéntesség tekintetében rokoníthatók azokkal a szélsőséges kommunikatív aktusokkal (Wee 2004),⁵ amelyekkel a cselekvők a saját maguknak szándékosan és tudatosan okozott kár révén próbálnak meg nyomást gyakorolni környezetükre (pl. azért, hogy érvényt szerezzenek politikai jogaiknak, követeléseiknek).

A feltételes átkokkal kísért megnyilatkozások fogadókra gyakorolt hatásának magyarázata a legtöbb esetben – így a kínálási helyzetekben is – abban a gábor romákra nagyon is jellemző nyelvszemléletben keresendő, amely szerint a beszéd nem pusztán referenciális célokat szolgál, hanem legalább annyira a társas viszonyokat alakító cselekvés. Ebből a perspektívából jobban érthető a résztvevők társas képe iránti fokozott érzékenység, amelyet a romák közötti interakcióban számos helyzetben megtapasztalhatunk.

A feltételes átkok éppen azért lehetnek olyan sokoldalúan hasznosítható viszonyulást jelző diszkurzív formák, mert ezeket az önkéntes arcfenyegető aktusokat a beszédpartnerek épp a minden társas interakcióban jelenlevő kapcsolati munka/arc munka miatt nem

⁵ Wee (2004) a politikai tiltakozás hatását erősítő extrém kommunikatív aktusokat (pl. éhségstrájk, öncsonkítás) pragmatikai elméletek keretében elemzi.

hagyhatják figyelmen kívül. Ha a fogadó nem veszi figyelembe azt az önként vállalt szimbolikus áldozatot, amelyet a beszélő az önmagára és családjára mondott feltételes átkok kimondásával felajánl, vagyis nem reagál a *trušulra*, azzal leértékeli a beszélő önkéntes, saját arcát veszélyeztető aktusát. Ez egyenlő a beszédpartner társas képe iránti érdektelenség kinyilvánításával, ami számos helyzetben nem helyénvaló, sőt, udvariatlan, tiszteletlen viselkedésnek minősül. Ezért lehetnek alkalmasak a *trušulok* a beszélő propozícióhoz való viszonyulásának jelzésén túl arra is, hogy hatást gyakoroljanak a címzetre és a közönségre, és befolyásolják verbális és nem verbális reakcióikat. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a feltételes átkok olyan kultúra-specifikus interakciós stratégiák, amelyek éppen a résztvevők kölcsönös arc-érzékenysége miatt használhatók oly sikeresen számos különféle interakciós cél érdekében. A feltételes átkok pragmatikai (viszonyulásjelző, illokúciós hatást módosító, pl. erősítő) funkciója tehát végső soron az interakció társas aspektusain keresztül (kapcsolati munka/arc munka) érthető meg.

5. Függelék:

5.1. A romani szövegek lejegyzése során használt írásmódról

- az *ă* centrális *e* [ə], az *î* centrális *i* [i] magánhangzót jelöl
- a palatális mássalhangzókat az adott betű után járt *j* jelöli: *dj, nj, tj*
- *x*: uvuláris réshang
- *r'*: uvuláris *r* hang
- az aspirált, hehezetes ejtést a mássalhangzó után írt *h* jelöli: *kh, ph, th*
- *č, š, ž*: posztalveoláris mássalhangzók
- *ś, ź*: palatalizált szibilánsok
- *ć*: palatalizált affrikáta

5.2. Az átírásról

Az interakció lejegyzése során az alábbi jelöléseket alkalmaztam:

→A bal margón elhelyezett nyíl az elemzés szempontjából fontos sorokat jelöli.

Az aláhúzás nyomatékot jelöl

[A baloldali szögletes zárójel az átfedés kezdetét jelzi

= Egyenlőségjel jelöli azt, ha két beszélő két szomszédos megnyilatkozása között nincsen szünet, a második megnyilatkozás az előzőhöz azonnal, szünet nélkül kapcsolódik. (A két szomszédos megnyilatkozás között nincsen átfedés.)

NAGYBETŰK: A nagyobb hangerőt jelzik.

° ° A környezetében levő megnyilatkozásokhoz képest halkabban ejtett megnyilatkozások, szavak.

(()) A lejegyző megjegyzése a hangzó beszéd jellemzőire vagy a helyzetre vonatkozóan.

Xxx (...) xxx A megnyilatkozáson belüli kihagyást jelöl.

(...) A lejegyzésben üres sorban elhelyezve a közbeeső beszédfordulók (turn) elhagyását jelöli.

Központozás: A hangzó beszéd intonációs, prozódiai jellemzőinek jelölésére szolgál.

, A vessző enyhén emelkedő hanglejtést jelöl, jelezve, hogy feltehetően még nincs vége a megnyilatkozásnak, valami még következik. (Nem feltétlenül tagmondatok vagy mondatok között áll.)

. Ereszkedő hanglejtést jelöl, nem feltétlenül a mondat végét.

? Emelkedő hanglejtés, rendszerint kérdés.

! átélt, érzelemtelni tónusú hang, felkiáltás

Hivatkozások

Balázs Gusztáv 1992. Átok, eskü, cigánytörvénytörvény a nagyecsedí oláhígányoknál. In: Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció II. Tanulmányok Újváry Zoltán tiszteletére*. Miskolc. 629–639.

Berta Péter 2010. Shifting transactional identities. Bazaar-style trade and risk-management in the prestige economy of the Gabor Roma (Romania). In: Wood, Donald C. (szerk.): *Economic Action in Theory and Practice: Anthropological Investigations. (Research in Economic Anthropology 30.)* Emerald, Bingley. 279–310.

Berta Péter 2012. Presztízsfogyasztás és házasságpolitika – egy gábor roma használtcikk társadalmi karrierjének tükrében (2000–2012). In: Berta Péter (szerk.): *Használtcikk-kultúrák. Ideológiák, gyakorlatok és értelmezői közösségek*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 85–138.

Fosztó László 2007. Beszéd és moralitás: az eskü egy kalotaszegi magyarcigány közösségben. In: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokálisok, határok*,

- találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 81–96.
- Goffman, Erving 1967. *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior.* Anchor Books, New York.
- Holmes, Janet 1984. Modifying illocutionary force. *Journal of Pragmatics* 8: 345–365.
- Hunston, Susan – Thompson, Geoff 2000 (szerk.): *Evaluation in Text. Authorial Stance and the Construction of Discourse.* Oxford University Press, Oxford.
- Kovai Cecília 2002. Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között. *Tabula* 5(2): 272–290.
- Locher, Miriam A. – Watts, Richard J. 2005. Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research* 1: 9–33.
- Rézműves Melinda 1998. Az eskü szerepe az oláh-cigány néphagyományban. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról.* Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő. 19–30.
- Sbisà, Marina 2001. Illocutionary force and degrees of strength in language use. *Journal of Pragmatics* 33: 1791–1814.
- Stewart, Michael S. 1997. *The time of the Gypsies.* Westview Press, Oxford.
- Szalai Andrea 2010. Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom.* Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 418–429.
- Wee, Lionel 2004. 'Extreme communicative acts' and the boosting of illocutionary force. *Journal of Pragmatics* 36: 2161–2178.
- Zatta, Jane Dick 2002. Cigányok, romák – a köztes határok kultúrája. In: Prónai Csaba (szerk.): *Olaszország. Válogatás Jane Dick Zatta, Leonardo Piasere, Francesca Manna, Elisabeth Tauber, Paola Trevisan tanulmányaiból.* Új Mandátum, Budapest. 127–212.

On the pragmatics of offering in Gabor Roma communities

Summary

This paper examines a few aspects of the pragmatic and social functions of the conditional curse (*trușul*), which is a frequently used discursive form in the Romani interaction. The linguistic data come from my 22-month-long field research among Romani-speaking Transylvanian Gabor Roma communities. Beside participant observation, I have conducted

metapragmatic interviews and audio- or video-recorded spontaneous (not elicited) discourses in different speech events and situations. Although the ethnographic and anthropological literature on the Roma attested conditional curses as promises and oaths, these forms are not mainly used for performing these speech acts. Their use is not limited to certain types of speech acts: the same form of *trušul* can be connected to various assertive, directive, expressive etc. acts. I argue that this discursive form fulfils a more significant, essential pragmatic role in Romani interaction: it serves for stance marking. Focusing on an everyday speech activity, i.e. offering food for guests, I pointed out that conditional curses can be regarded as culturally specific modifiers of the illocutionary force (Holmes 1984, Sbisà 2001) of speech acts. They can modify (e.g. reinforce) the illocutionary effect of an utterance, located even in the speaker's previous turn. Among other reasons, that is why it is important to analyze these discursive forms not only at the utterance level, but in the discourse context as well.